

HEMEDAN BÖLGESİ (İRAN) BAHAR AĞZI ÜZERİNE

Gülcihan PEHLİVAN*

ÖZET

Türk dili ve kültürü için çok önemli bir coğrafi bölge olan İran üzerinde Türkiye’de yapılan çalışmalar oldukça yetersizdir. Bu durum Oğuzca üzerinde yapılan çalışmaların da önemli bir halkasının eksik olması sonucunu doğurmaktadır. Bu eksikliği dikkate alarak yüksek lisans tezimizde Hemedan Bölgesi Bahar şehri ağzı üzerine çalıştık. Bu makalede Bahar şehri ağzı üzerine yapılan alan araştırması sırasında elde ettiğimiz veriler ses ve şekil bilgisi bakımından incelenmiş, ayrıca derleme yapılan bölgenin koşulları hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Güney Azerbaycan Türk Ağzıları, Hemedan, Bahar Ağzı.

ON BAHAR DIALECT IN HAMADAN PROVINCE (IRAN)

ABSTRACT

Studies on Iran, which is a very important region for Turkish culture and literature, are insufficient in Turkey. As a result, there is a missing link in the chain of works of Oghuz-Turkish. Bearing that in mind, I studied on Bahar dialect in Hamadan Province for my thesis. In this paper, I examined the data gathered by field study on a basis of its form and sound. Also, I provided information of the conditions of this area.

Keywords: Dialect, Iran-South Azerbaijan Turkish dialects, Hamadan, Bahar Dialect.

GİRİŞ

Geçmişten günümüze Türklerin yoğun olarak yaşadığı İran, Oğuzca araştırmaları için çok önemli bir konumdadır. Bu gerçekle doğru orantılı olarak yeterince çalışılmamış olan bu alan üzerinde son yıllarda Türkiye’de yapılan çalışmaların artması durumun fark edildiğinin en önemli göstergesidir. Biz de bu durumu dikkate alarak yüksek lisans tezimizde Güney Azerbaycan ağzlarından Hemedan eyaletine bağlı Bahar ilinin şehir merkezinin ağzı üzerine çalışmaya karar verdik.

Bu çalışmadaki amacımız, Türkiye Türkleri ve Orta Asya Türkleri arasında coğrafi, tarihî ve dilsel bir köprü ülke olarak görülen İran’ın ve orada yaşayan Türklerin dili üzerine yapılan araştırmalara¹ bir katkıda bulunabilmektedir. Türkiye’de yapılan birkaç tez² ve kitap³ dışında pek

* Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, Manisa – TÜRKİYE, E-posta: gulcihanpehlivan@windowslive.com.

¹ İran’daki Türk lehçeleri için bk. Gerhard Doerfer, “İran’daki Türk Dilleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1969, Ankara 1969, s. 1-11; Gerhard Doerfer, “İran’daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı”, *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 303-310; Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, (b.y.) 1997, s. 374; Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 76-89;

çalışılmamış bir alan olan bu coğrafyanın, Türk dilinin ve özellikle Oğuzcanın bazı meselelerini anlamada anahtar bir rol üstleneceğini düşünüyoruz.

Güney Azerbaycan'ın güney doğusunda bulunan Bahar, Hemedan eyaletinin sekiz şehristanından biri olup yaklaşık 1334 km² yüzölçümü ile Hemedan eyaletinin yüzde yedilik kısmını kapsamaktadır.⁴ Türk nüfusun yoğun olduğu bu alanda halkın anadili Türkçedir ve halk Şii mezhebine tâbidir.

Araştırma sahasında derleme yapmak üzere 23 Temmuz 2010 ile 10 Ağustos 2010 tarihleri arasında İran'da bulduk.⁵ Alanla ilgili gözlemlerimiz kısaca şöyledir:

Bölge Türkçe ile Farsçanın dil sınırına çok yakın bir konumdadır. Bilindiği gibi Farsçanın etkisi altında İran'daki bazı Türk lehçeleri (Halaç Türkçesi gibi) ölüm noktasına gelmiştir. Her ne kadar Azerbaycan Türkçesi, yoğun bir nüfus kullandığı için, böyle bir tehde maruz kalmamış ise de Farsçanın etkisi güney doğudan itibaren daha çok hissedilmektedir. Dolayısıyla Bahar şehrinde Farsçanın etkisi yaşlılardan gençlere doğru artan bir oranda hissedilmektedir. Öte yandan anne ve babasının anadili Türkçe olan bazı çocukların Türkçeyi bilmemesi ve anne-babaların öz dillerini çocuklarına öğretme konusunda isteksizlikleri gözden kaçmamaktadır. Farsçanın eğitim ve iş alanlarında kullanılan dil oluşu, eğitimdeki bariz özendirmeler Farsçaya yönelmenin destekleyicisidir. Öte yandan bu olumsuz durumlara rağmen, şehirde Türkçe hâkim bir konumdadır ve uzun süre bu konumunu sürdüreceği rahatlıkla söylenebilir.

Ağız araştırmalarında karşılaşılan en büyük sorunlardan biri derleme sözlüklerinin yetersizliğidir. Güney Azerbaycan ağızlarıyla ilgili yapılmış bu tür sözlüklerin bulunmaması, yazı dilini temsil eden sözlüklerin⁶ yetersiz kalması yapılan ağız çalışmalarının önündeki en büyük engellerden biridir. Öte yandan bölgenin hassasiyetinden dolayı oluşan kaynak kişilerin çekingen tavırları malzemenin derleme aşamasını güçleştirmektedir.

Çalışma sonunda Bahar ağzının karakteristik özellikleri şu şekilde belirlenmiştir:

I. Ses Bilgisi

1. Genelinde Azerbaycan Türkçesi hususiyetlerini tespit ettiğimiz Bahar ağzında, Türkiye Türkçesinde de bulunan fakat fonemik değeri bulunmayan, é (kapalı e) ünlüsü, Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi fonemik değer taşır. Bu ses, Türkiye Türkçesinde kullanılan "e" ünlüsüne göre daha dar ve kapalı olup e ile i arası bir sestir. Genellikle kelimelerin ilk hecesinde görülür. Bahar ağzının, ünlüler açısından karakteristik bir özelliğidir.

yér	bés
yél	dé-

Bilgehan Atsız Gökdağ, *Salmas Ağzı Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme*, Karam Yayınları, Çorum 2006, 30-47.

² Mehmet Gece, *Serap Ağzı*, Gazi Ü. Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985; Muhittin Çelik, *Kaşkay Türkçesi (Giriş, İnceleme, Metinler, Sözlük)*, İnönü Ü. Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1997; Mahmut Sarıkaya, *Güney Azerbaycan Türkçesi Grameri*, Erciyes Ü. Sos. Bil. Ens., Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 1998; Jahangir Karini, *Erdebil İli Ağzıları*, Gazi Ü. Sos. Bil. Ens., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

³ Gökdağ, age.

⁴ *Ferheng-i Coğrafiyayi-i Abadihay-i Kişver-i Cumhuri-i İslami-i İran*, c. 47, Tahran 1373, s. 75.

⁵ Alanda bulunduğumuz süre boyunca yardımlarını esirgemeyen Ilgar Baharlı'ya; Eyyüb Ferzane'ye ve tüm Güney Azerbaycanlı dostlarımıza gösterdikleri misafirperverlik için teşekkür ederiz.

⁶ İsmail Caferzade, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü (Erk Sözlüğü)*, I-II, Ahrar Yayınları, Tebriz 1389; Pervizzare Şahmeresi, *Ferheng-i Türki-Farsî*, Ahter Yayınları, Tebriz 1387.

2. Azerbaycan yazı dilinde bulunan ve Bahar ağzında da tespit ettiğimiz ä (açık e) ünlüsü ise Türkiye Türkçesindeki “e” ünlüsüne göre daha açıktır.

älli yaş *äliyn*

3. Kalınlık-incelik uyumu, Bahar ağzında, Türkiye Türkçesine göre ileri değildir. Uyumsuzluk, daha çok kelimelerin ek alması durumunda ortaya çıkar. Genellikle, “ü” ünlüsünün yerini “u” ünlüsüne bırakması, kelime sonunda yer alan “ı” ve “u”nin yerine de “i”nin geçmesi uyumsuzluğun sebeplerindendir:

tuken- *gapi*
doli

Ekleşme sonucunda da uyumun bozulduğu görülmektedir:

bagladim *solmiş*

4. Bahar ağzında düzlük-yuvarlaklık uyumu da Türkiye Türkçesine göre ileri değildir. Bu uyumsuzluk hem tabanlarda hem de ekleşme sonucunda ortaya çıkmaktadır. Yuvarlaklaşma hadisesi sonucunda, genellikle uyum bozulmaktadır. Bu yuvarlaklaşmaların bir kısmı tarihî Oğuzca dönemindeki yuvarlaklıkların devamı olup, bir kısmı ise belirli ses değişimlerine bağlı olarak oluşmaktadır.

4.1. Tabanlarda Uyumsuzluk

açug *arug*
ağuz *ağru*

4.2. Ekleşme Sonucunda Görülen Uyumsuzluklar

4.2.1. Görülen Geçmiş Zaman

gurudi *gördi*

4.2.2. Emir / İstek

gitmesun

4.2.3. Sıfat-Fiil Ekinde

dédugumi *galdugu*

4.2.4. İyelik Ekinde

ağzu *başu*

4.2.5. Belirtme Hâlinde

bunı *munı*

5. Oğuz grubu dışındaki lehçelerde kelime başındaki “k” sesi korunurken, Oğuz grubunda ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleştiği görülmektedir. Bahar ağzında bu ses hadisesi yaygın olarak görülmektedir.

5.1. g- < k-

5.1.1. İnce Ünlülü Kelimelerde

géçi *gel-*
gey- *getér-*

5.2.ğ- < k

Ötümsüz art damaksıl “k” sesinin, ötümlü art damaksıl “ğ” olması karakteristiktir.

5.2.1. Kalın Ünlülü Kelimelerde

<i>ğar</i>	<i>ğerá</i>
<i>ğış</i>	<i>ğizil</i>

5.2.2. Kelime Başındaki ‘k’lerin Eski Biçimini Koruduğu Durumlar

<i>keç-</i>	<i>kölge</i>
<i>köyneyluğu</i>	

5.3. d- < t-

Bu ses hadisesi de Bahar ağzında yaygın olarak görülmektedir.

5.3.1. İnce Ünlülü Kelimelerde

<i>dáne</i>	<i>deil</i>
<i>dibi</i>	<i>diş</i>

5.3.2. Kalın Ünlülü Kelimelerde

<i>dad</i>	<i>daş</i>
<i>dovşan</i>	<i>don</i>

5.3.3. Kelime Başındaki ‘t’lerin Eski Biçimini Koruduğu Durumlar**5.3.3.1. İnce Ünlülerde**

<i>tik-</i>	<i>tük-</i>
-------------	-------------

5.3.3.2. Kalın Ünlülerde

<i>tâvug</i>	<i>tut-</i>
<i>tut_agacı</i>	<i>toxu-</i>

6. “k” sesinin sızıcılaşarak “x” olması hadisesi karakteristiktir.

<i>yaxun</i>	<i>vurmax</i>
<i>sinmax</i>	

7. İlerleyici ve gerileyici ses hadiseleri sonucunda, ünsüz benzetmeleri yaygın olarak görülmektedir.

7.1. İlerleyici Benzetme**7.1.1. dd < dl**

<i>addarı< adları</i>	<i>daddı< tatlı</i>
--------------------------	------------------------

7.1.2. ll < ld

<i>ille < ilde</i>	<i>allattı< aldattı</i>
-----------------------	----------------------------

7.1.3. nn < nd

<i>içinne < içinde</i>	<i>adınna < adında</i>
---------------------------	---------------------------

7.2. Gerileyici Benzetme

7.2.1. ll < rl

çadillug < çadırılık *aparalla < apararlar*

7.2.2. ss < ts

ras gessi < rast gelsin *gissi < gitsin*

7.2.3. ss < ls

ossun < olsun

8. İçinde geniz ünsüzü bulunan kelimelerin başında “b” sesi “m” sesine döner. Genel olarak Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesinden farklı olarak içinde geniz ünsüzü bulunan kelimelerin başında “m” sesini tercih etmektedir. Bahar ağzında, kelime başında “m” ünsüzü yaygın olarak kullanılmaktadır; ancak birinci teklik kişi zamirinde kelime başında “b” ünsüzünün de kullanıldığı görülmektedir.

8.1. m

min- (bin-) *muncug (boncuk)*
menim (benim) *men (ben)*

8.2. b

benim *ben*

9. Azerbaycan Türkçesinde, dar vokalin önündeki “y” sesinin düşmesi hadisesi karakteristiktir. Bu ses hadisesi, Türkçenin eski dönemlerinden beri görülmekte, Azerbaycan Türkçesinde benzer kelimelerde genelleşerek, bir dil kuralı haline gelmektedir. Kelime başındaki “y” düşmenin etkisiyle gerçekleşen diğer bir ses hadisesi ise normalden daha kısa olan “ı” sesinin, ilk hecenin yükünü taşıyamayıp “i” sesine dönmesidir.⁷ Bahar’da da aynı durum görülmektedir.

il (yıl) *ilan (yılan)*
ildirim (yıldırım) *igid (yiğit)*

10. Göçüşme, ses hadisesi yaygın olarak görülmektedir.

10.1. lb < bl

gilbe < kible *gabler < kalpler*

10.2. rp < pr

torpag < toprak *körpü < köprü*

10.3. rg < gr

örge- < öğren-

11. İkizleşme hadisesi, karakteristiktir.

11.1. -çç- < -ç-

neççe < neçe

⁷ Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1971, s. 91.

11.2. -gg- < -g-*saggal < sakal***11.3. -kk- < -k-***öküz < öküz ikki < iki***11.4. -tt- < -t-***yeTdi < yedi otuz < otuz***II. Şekil Bilgisi**

1. Bahar ağzında tespit edilen iyelik ekleri, bir kaç değişikliğin dışında, Türkiye Türkçesinde kullanılan iyelik ekleri ile aynıdır. İkinci teklik kişi iyelik eki, eski şeklini korumakta ve “yn” geniz sesi olarak varlığını sürdürmektedir. İkinci çokluk kişi iyelik eki, bugün Azerbaycan Türkçesinde, yardımcı ses ile birlikte “-uz, -üz” tek başına ise “-z” şeklindedir. Özellikle, Güney Azerbaycan ağızlarında ve Kerkük’te bu şekildedir.⁸ Bahar ağzında da ikinci çokluk kişi iyelik eki “-yz” şeklinde tespit edilmiştir.

äl+iyn ‘(senin) elin’ beden+iyz ‘(sizin) bedeniniz’

2. -İb ekinin duyulan-farkına varılan geçmiş zaman için kullanıldığı görülmektedir. Güney Azerbaycan’ın yazı dilinde⁹, ağızlarında¹⁰ ve Anadolu’da Kars, Bitlis, Van Gölünün kuzey kıyıları ve Kırşehir yörelerinde¹¹, -Up ekinin aynı fonksiyon ile kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu ekin, bu fonksiyonu ile Bahar ağzında, sadece üçüncü teklik kişide kullanıldığı görülmektedir.

- *sáyiyađ oğlu **çık-ıb** dađa yani çox sougdi*
- *nehar **gıyır-ıb** béleyiz içi hac xanım*
- *meselen evvel ingilabdan **gal-ıb** kirmanşāda*

Ayrıca duyulan-farkına varılan geçmiş zamanın üçüncü teklik kişisinde “-İd”, üçüncü çokluk kişisinde “-(V)ddA” yapılarının kullanıldığı tespit edilmiştir.

- *bu **çek-id** dayyisine*
- *bu fırincekin başını **aç-id***
- *garibe peygam gider ki valla şahsenemi **ver-idde** äre*
- *getér-édde béleyz içi*

3. -(y)Up zarf fiil eki ile “durur” bildirme şeklinin birleşmesinden meydana gelen, Türkiye Türkçesinde bulunmayan -İbdI yapısı, -mİş+kişi veya -mİştir olarak Türkiye Türkçesine aktarılabilir. Bu ek, ‘sürmekte olan, devam edegelen bir geçmiş zaman’ fonksiyonunu da üstlenmiştir.¹² -Up zarf fiil morfeminin, Doğu Anadolu’daki fonksiyonlarını inceleyen, bunun yanında Azerbaycan Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Doğu Türkçesi ile olan bağlantılarını kurmaya çalışan Hamza Zülfikar, “-p” morfeminin “geçmiş zaman” anlamındaki kullanımını Türkiye sınırları içinde, kuzeyde Çıldır ve Arpaçay’dan başlayarak güneydeki son sınır olan Van Gölü kıyısındaki Ahlat kazasına kadar vermektedir. “-İbdI” yapısı ile ilgili olarak Zülfikar, ‘-p’

⁸ Ergin, *age.*, s. 97.

⁹ Sarıkaya, *agt.*, s. 280-281.

¹⁰ krş. Karini, *agt.*, s. 164-165; Çelik, *agt.*, s. 170.

¹¹ Özgür Ay, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 797.

¹² Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 83.

morfeminin ‘-miş’ anlamında kullanılmasını sağlayan ‘turur’un zamanla aşındığını –tur şeklinde eklediğini söylemektedir. –tur şeklinin ise zamanla tonlularak –dur haline geldiğini ve bu şekilden de –dı, -di, -du, -dü şekillerinin geliştiğini ifade etmektedir.¹³ Bu yapı, Bahar ağzında, sadece üçüncü teklik kişide tespit edilmiştir.

- *ahu nalem çolaş-ıbdı hevâyâ*
- *déyerin bu kenedi yapış-ıbdı uru*

4. Türk dilinin bütün tarihî aşamalarında durumunu muhafaza eden “-ğıl, -gil” emir/istek eki, Doğu Anadolu ağızlarında¹⁴ ve Azerî lehçesinde “-gınan, -ginen” şeklinde varlığını sürdürmektedir. “-gınan, -ginen” ekinin sonunda bulunan “-n” hakkında Ahmet Caferoğlu, “Türk lehçelerinde bolca bulunan türeme bir sestem başka bir şey değildir” yorumunu yapmaktadır.¹⁵ Bahar ağzındaki, ikinci teklik “emir/istek” eklerinden biri olan ve sadece ince şekli ile kullanılan “-ginen” eki, hem Güney Azerbaycan’ın yazı dilinde¹⁶ ve ağızlarında¹⁷ hem de Irak Türkmen Türkçesinde¹⁸ de görülmektedir.

- *hezar tumen ve-ginen*
- *dur zuhur ét-ginen sahibelzaman*
- *az xasis ol-ginen*

5. Gereklilik, Eski Anadolu Türkçesinde, gerek kelimesi ile birlikte –A istek veya –sA şart ekleri ile oluşturulan birleşik bir yapı ile sağlanmaktaydı.¹⁹ Bahar ağzında da gereklilik, gerek kelimesi ve emir/istek ekinin birlikte kullanılmasıyla oluşturulmaktadır.

- *sen ki özün gerek buların hammını bil-eyn?*
- *o gerek gid-e*
- *ama ilan var gerek üldür-eyn*

6. Sıfat-fiil eki “-(y)An” ile bulunma hâli “+dA” ekinin birleşmesinden meydana gelen -AndA eki “-diğl zaman” işlevli zarf-fiiller oluşturmaktadır.²⁰ Oğuz olmayan lehçelerde –GAndA olarak kullanılan bu ek, Batı Oğuzlarında -AndA şekli ile kullanılmaktadır. Bahar ağzında, bu zarf-fiil ekinin ilerleyici benzetme yolu ile nn < nd ses hadisesi sonucunda oluşmuş –AnnA şekillerine de rastlanılmaktadır.

- *neber güürüdü, güürük-enne men güürdim*
- *giz neneni gör-enne cızbala çekerdı*
- *atlan-anne, ğameni vur-anne baş bele yarılmış*

¹³ Hamza Zülfiyar, “Doğu Anadolu Ağızlarında Zaman Kavramı Taşıyan –ip > -if Eki”, *Türkoloji Dergisi*, X/1, Ankara 1992, s. 13-20.

¹⁴ Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 20,22; Selahattin Olcay, A. Bican Ercilasun, Ensar Aslan, *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 21.

¹⁵ Ahmet Caferoğlu, “Türkçemizdeki –ğıl ve –gil Emir Eki”, *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*1971, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 10.

¹⁶ Sarıkaya, *agt.*, s. 285’de doğınan, ovginan vb.

¹⁷ Karini, *agt.*, s. 176’da tutgınan, vérginen vb.

¹⁸ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 393’de verginen, älginen vb.

¹⁹ Hatice Şahin, *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, s. 69-70.

²⁰ Leylâ Karahan, “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXII/1-2 (1994), Ankara 1996, s. 222.

7. –UbAn zarf-fiil eki, -(y)Up ekinin genişlemiş şeklidir.²¹ Tarihî dönemlerden Köktürkçede ve Oğuz diyalektlerinde kullanılmış olan bu ek, nadiren de olsa, Bahar ağzında görülmektedir.

- *el sal-uben o milçeğin dehenini ayırdı*

8. Birinci teklik kişi zamirinde, Azerbaycan Türkçesi için karakteristik olan “men” şeklinin yanında, Türkiye Türkçesi ağızları için karakteristik olan “ben” şeklinin de kullanıldığı görülmektedir.

men

ben

9. Azerbaycan Türkçesinde, dönüşlülük zamiri olarak “öz” kelimesi kullanılmaktadır. Bahar ağzında da çekimli ve yaygın dönüşlülük zamiri “öz” kelimesidir. Bunun dışında nadiren “**kendi**” kelimesi de tespit edilmiştir. Bunların dışında, özellikle iyelik ekleriyle çekimlenmiş olarak, bir de “**bele**” zamiri bulunmaktadır. “bele” dönüşlülük zamiri Irak Türkmen ağızlarının Erbil ve Altunköprü bölgelerinde “bile” olarak tespit edilmiştir.²²

9.1. öz

- *her neme yiyeydig, aş yiyeydig, öz dilimiz şam yiyeydig*
- *özüyñ yátma, zafer çatar*
- *özlerini görmüşüyz siz, biraz diyin beyigluglarinnen neme?*

9.2. kendi

- *özümüz elan gıyırardıg uşaglar çı ele **gendim** içi gıyırerdim*

9.3. bele

- *bi ikki dâne diyiz **bélemize***
- *bu türkiye şirinésédé, getérédde **béleyz** içi*
- *xuda **béleyze** post u penehiz ossı*

10. Yeterlilik fiili Bahar ağzında, “F-(y)A bil-” yapısı ile oluşturulmaktadır. Yeterlilik fiilinin olumsuzunda ise F-(y)A bilmA- ve F-(y)AmmA- şekilleri kullanılmaktadır. –AmmA- şekli için Muharrem Ergin, eski u- “muktedir olmak” fiilinin olumsuzu ile asıl fiilin zarf-fiil şeklinden meydana gelen (f-e+uma-) yapısından iki vokalin birleşmesi sonucunda “uma-, -ime-, -eme-” şekillerinin oluştuğunu, bu şekillerin vokallerinin başlangıçta uzun olduğunu, daha sonra uzunluğun kısılması sonucunda ikizleşme hadisesinin meydana geldiğini ileri sürmektedir.²³ Karini ise, bu yapının “A” zarf fiil eki ile “bil-” ana yardımcı fiil ve “–mA-” olumsuzluk ekinin ekleşmesi ile meydana geldiğini, bu ekleşme sürecinde yardımcı fiil olan “bil-” fiilindeki “b” ünsüzünün “çift dudak b”sine döndüğünü, daha sonra iki ünlü arasında kalan “b” ünsüzünün düşmesi ile ikiz ünlülerin ortaya çıktığını, ikiz ünlülerin tekleşmesi yani iki ünlünün tek ünlüde seslendirilmesi sonucunda uzun ünlülerin oluştuğunu, uzun ünlünün normale dönmesinden sonra lm > mm ses hadisesinin meydana

²¹ Gülsevin, age., s. 133.

²² Bayatlı, age., s. 387.

²³ Ergin, age., s. 115.

ÖRNEK METİNLER²⁵

Metin Numarası	: 1
Konuşan	: Mesume (yaş 65) - Ilgar Baharlı (yaş 31)
Derleme Yeri	: Bahar-Merkez
Konusu	: Sohbet

- bu türkiye şirinésédé, getérédde béleyz_ıçı.

- äliyn ağrımısı, çox memnun, äliyn ağrımısı.

- hac xanım, sen buyur yuxarı.

- neğil déyecağam?

- valla hac xanım direm belké bugun elan bi hafta on gunnü burdadıla da ele o an bu an dunen bizim haciyen danışdıg, hac_ali asğerinen, hac ibrahim sohrabi da déyem size seydisa sadat seydisa mihri rāmeddoğ, mihri äri rahmeddoğ da déyim béleyze ele bu curda her yérde déyitde gétmişeg kobra xanım vardı, zat bu benim xalem nesret seyd nasır xanımı ele olarınan bu cur bu cur danışmışeg o size de zāmet verdig. valla gurol bey bizim orda ustaddardanni, men burada deilem iranna deilem, ustaddardanni, xanımı da baharin bu neğilları yoğ déyim bu gedim neğillar gedim bu uşag_ıçı zad mad oxurdig. men öz beyg nenem, déyerdim, o da neme déyelle rahmeddoğ olmamiş olsaydı, oninen otureydidig o da geşeyng bizimçi oxurdu veli biz bilmireg elan na ele bilen galmiyiddi, annan yoldaşımız diri valla bax siz gızıl ússinne oturmuşeyz, xeberiyz yoxdı ne vext buların erzişi var herkesden soruşireg bugun birisiyinen danışdıg déyer baba bular işe gelmez.

- niye gelmez?

- biz bilireg bunin erzişini.

- gedim sözleri çox şerddı, çox şerddı gedim sözler, bizim gedim sonneti sözlerimiz, elan geliri huzura elan gene gelireg. gedim sonnetler mesel ússine gedim çox zad var meselesi elan huzur eléllá olari danışille, déyille mesela ober çox yaxçı gedim meselâ.

- ağgaye sohrabi bağışlıya.

- men hac_ali askeriyn oğlan nöesiyem. o terefden ne fexri ki fexrini nöesi ollem. beli, fexrini nöesi seyd_ıbram nöesi ollem.

- yaxçı allah saxlası.

- gız tereffinen ne nene tereffinen ne seyd musâ var, seyd musa mostefevi, erusabadda onun nöesi ollam susen_oğlu ollam.

- maşşalla, maşşalla olar bizim uşagımızdıla da selametinen inşalla.

- feğet men danışmadan gabag déyim. icaze verin zebt_éléyeg sesizi ki galsı işalla.

- meselen neme danışam men gedimi?

²⁵ Verdiğimiz metinler "Hemedan Bölgesi Bahar Ağzı" isimli yüksek lisans tezimizden alınmıştır.

- valla men bele déyim ha gedimnen her neme göyniz istiri danışacağıız, fagat bizim için çox erzişli olan siziyn her kelime ki dimiriyz. bu bice meselen direyz, yaxçı direyz, geldim diriyz, bu geldim yazılacağ ora. neber déyiriyz siz meselen, issérem déyem biz direg gelireg, tebriz diri gelirux, erdebil diri gelirük, türkiyeli diri geliyoruz o birisi diri geliyom türkiyenin ayrı yéri buların hammını yazılacag ora.

- biz ki onların dilini danışabilmeg, öz dilimizi danışabilleg da, bizim öz dilimizin erzişi vardı, siziyn öz diliyzin erzişi. biz özümüziynkini billeg, siz de özüzünkini, da inni bilmérem tecrübe eléyez dubara ya mesela baş ele benim déduşumi halı olıyz.

- ele u cur da halı olulla.

- bu gedim hammı cure mesela bu nemedén şuru eléyim mesele, durin zinnegiden şuru eléyim zinnegiden şuruliym ki neberidi gedim zinnegi.

- eger icaze verseyz, men bele déyim ee bi dáne

- déyer ki meselen burda gedim, bi uşag istermiş doga, muniyn için ne işle görermişle. uşag doğannan sora bilmirem getirermişle, gonagluğ tutarmişle, bulardan her neme bilereyz buyurin

- gedim, bu uşaglar ki elan mesela geley mezeret issérem bağışlıyız, elan uşağın o gunnen ki uşag ki isséri nene garnına ola, azmayışdo filan u beman. gedim bu ber bağışlıyız geleg neççe dane geleyin men özümü direm. gene çox mezeret istirem hammizden men bağışlıyız. onniki dane uşag dogmuşam onniki dáne, maşşalla bedeniye onniki dánenin dördü ülüd, maşşalla sekizi galırı. bés dáne oğlanı uş dáne de gızdı, gızlarımı ki vermişem ere gididde, uç oğlanın de dördü iki arbad almışam o bi dene galırı oniyin_çi de tazze adaxlu elemişeg selamet olayız inni maşşalla maşşalla bu da nöemni beyig oğlumiyn beyig uşagıdı bu maşşalla benim nöemni; o vext ne azmayış varıdı ağacan ne xususi geza varıdı ne ay bugün bu xanımın garnı doludu çox bağışlıyın ya ay bu işi gürmesi degil gors bélümüzü baglardig. o ki dünyada iş varıdı encam vererdig. hammı işi bi men yo a etrafi menne hemintour, ta geliy bağışlıyız garın bu yekkeluğá olanná bilerdile ki garnı doludı, kim başarardı déye benim garnım dolıdı. gerek gizledeydiyn ta garın beyüg olaydı, çox bağışlayın ya pis sözdü men danışırem a.

- o vex bu uşag da ki isterdi gele dünyaya emri perverdigardı. bu uşag sehi salın doğgoz aydan sora giderdile bi dene gabiléyı hanedar getirerdile. bîsevād gabile, mesela ālinen tecrübe elemişdi, u sevādı yox idi. gabileluğ oxumamışdı. giderdi ki bu uşağı gelderdi, xoda devlötünnen bu uşag gelderdi dünyaya. uşag maşşalla bu yeggaluğa ya oğlan ya gız sehi salım ne eğbmande, ne lāl, ne ker heyš sad geşeyn duz u mizzan xudavendi alemiyan dövletinnen uşag olardı. uşag da bice ikki des uş des ucuz bi raxt tikerdig beleleriçi onu ikki yaşaceg geydirderdig uşaga, bu yekkeluğa, valla ikki yaşaceg geydirderdig, ele bu özümüziyn emceğimizi döşümüzü vererdig yiyerdi ta bu uşag bele bele elerdi. bele bileyliyen ne özümüz her neme yiyeydig, aş yiyeydig, öz dilimiz şam yiyeydig, abguş, her neme bu uşag bele bele eyliyenne buna vererdig yiyerdi. ta öz gezamızınan perverişi yiyerdi. maşşalla sehi salıma heyš sad olmazdı belelerine. inni uşağı altı ayaceg heyš zad verme neméleme neterleme. dünyaya gelenne nemile neterde gene irağ bizim uşaglardan, irag sizin uşaglardan, gene görürüm biri eğbmande oldı, biri çep oldı, biri lāl oldı, valla bular xoda bizi issérmiş da bular.

- o vax bizde bu eyde, xānegi mesela sevātımız yoximiş. mesela hoğuşımız yoximiş. bi kārmet degilmişeg veli xānedarloğda yani bu garta biz iş görmüşeg. bu kişiyen gardaş beriyā ki ineg sağmağda, māla yetişmagda, yonca dama çekmagda, tamam işleri görmüşeg. xemir eylemagdan, bege çöreg almag varıdı ağacan. xemir élemagdan, xemir yapmagdan hāmımız zad özümüz elemişak ta buraceg, buraceg gene_hamdulla pis degileg özümüze göre bi telege gıç miçimiz agrırı valla.

- men ki bele baxaram, çox şükr_élirem ağayı sohrabi. elan mesela bu dövrede bu adamnar, bu xanımnar ki uşaq getirille dünyaya, doğgoz ayaceg gidélle dogtora tahtı nazar, neme neter gene maşşalla bizimkiler kimin olmille ya valla sahi direm.

Metin Numarası : 2
Konuşan : Hanım Turani (yaş 72); Ilgar Baharlı (yaş 31)
Derleme Yeri : Bahar-Merkez
Konusu : Sohbet

- valla hac xanım, bu bizim yoldaşlarımız türkiyeden gelidde.

- xoş gelidde.

- xoşum geler torkiyenin torkinden, eyleşin da bi şerbet getirem.

- xoş gelmişeyz.

- yaxçı oléyz inşalla, caniz sağolsi, elhamdulla caniz sağolsi, helbette bizim torkimizilen sizin torküyüz fargiler, ha az farglı.

- azdı bularda maşalla başa düşülliyo, ele bu neçe yere de ki gitmişeg çox da xoşları geldi burdan. bular bu bizim torkimizin gaşeng olduğu içi torkiyeden duyub da geldile, men dunen hac xanıma ordáydig, didim ki bular ba uş min kilometr yol duyub da gelidde bura sizin danuşduqlarızı işidele.

- canin sağolsi, canin sağolsi biz béle yirmi gun bundan gabag men gitmişim kerbelaya.

- maşşalla ziyaretiz gabul_ossu.

- caniz sağ_ossu inşalla, annan o arabî danışardile men çox ona halı_olardım annan giderdim, xaber alardım, déyerdim meselan hamınnan kazımınan zaddan gabag giderdim, heş gorxmazdım. yaxçı hele bom mom goymedile annan didim zaddı xaci xıymegah istiri xoşum geler annan gabagdan giderdim. bular kazımgil gelenceg giderdim gelerdile, görerdile orda hazır a.

- maşşalla siz tazze ziyaretten de gelmişiz, ziyaretiz gabul_ossun.

- caniz sağ_ossun inşalla, selamet oliyz inşalla.

- direm belki ağa seyid olmasa bu tayfenin işi galar, biz bu ikki gunne her yere gidireg, belesinen déyerle ki valla işi ras gelsin, veli direm belki zad behmen işden gaçar ha.

- ya baba maşalla işden gaşmaz.

- behmene direm, behmen bildiriden axır burda olumam men, men ne ordayam torkiyedeyem behmen bildiriden buraya bi zad örgermişeg déyer:

- men valla göynüm istedi u zaddan örgerem.

- bağışla kimin ogludu bu.

- men bi terefden, oqlan, dede terefinnen hac seyd_ibram nöesi, bu hac_ali asker sohrabi nöesi ollam, hac seyd_ibram nöelerinden, hac_ali asker nöesi ollam.

- gelerdi bura annan bi dâne esa verdi hac_ağaye. yadıgari saxlamışam, bi dâne aba vermişdi, abanı hadiya aparmışdı, didi:

- aparam namaz gılam.
- xuda rahmet_alesi, o vax dedennen bulardan.
- dededen bulardan nene terefinen ne hac seyd musa varıdı erusabatta, seyd musa ramete giddi. belençik bundan gabag seyd faxri varıdı, gırx gun mundan gabag ramete giddi.
- yoldaşımı ne meni xuda rahmet_alesi.
- men yani men benim nenem susan, seyd faxrinin gızı olardı.
- beli, beli xuda ramet_alesi, xuda ramet_alesi ha giddile da dúnyadı da.
- dúnya men geldim bu bir il_içinne, bir il yarımını burda deilmişem. bir il_içinne geldim, gördüm dāyı déyerdig zad seyd şükür.
- beli, beli seyd şükür xuda ramet_alesi, men seyd şükürnen hem yaşıtım, bahem bi gécāde olmuşeg. nenem déyer, nenem galrı nenem déyerdi:
- bi gécāde seyd şükürnen bi gécāde, rameddoğ ciciynen onnan bi gécāde hem yaşıdıg xuda rahmet_alesi.
- bu bir il, ikki il içinne baxırı, götürü mesela seyd faxri ramete gitti, seyd şükür ramete gitti, seyd nasır.
- seyd nasır mekkede hem seferidig.
- o ramete gidi mihri, seyd_isa xanıımı, mihri ramete gidi, elda da déyerdig zad direm yani dúnya bu cur.
- dúnya bu cur men elan, annan görsederem mahmudun eksi orda, habibin eksi orda, mahmud şehid oldu, o vax habibdeki sekkiz il orda cephede ceng eylediyo çox geldiyo neber ne cur meşetten tapdım belesini, hulasa geldig. ceng tükenennen sona eyde sekt_eyledi.
- alla sizin béle canız sağ_olası, altı dāne oğlum varıdı, ikkisi gittiyo dördü galrı.
- alla sizin kölgeyizi oların başınnan alması, diyelle nene eyin ocağıdı. gedim ocağı yandırardıla o ıssı nene olmasa eyin hem ıssısı yox, hem ışığı yox. alla sizi olar_içi saxlasın.
- xacı rameddoğ, hac seyd_ibraimnen bele bu cur idile, bahem gardaş kimin gelerdi eyimize annan bi gun dédi mene, dédi:
- xatun sen ağlama.
- mene dédi. dédim:
- axır neber ağlamayım? máhmud gitti, máhmud çox gaşeng tecrubeydi. onnan dédi:
- sen ağlasayn sen üllen, sen, onnan uşag galar ama men ülse sen yığıştırırán buları, saxlarán serperes_olulen.
- baxdım, gördüm rameddoğ ikki ildi, ramete gidid xacı ağa.
- xuda rahmet_alesin, beli nenenin yeri ayırdı.
- beli xuda ramet_alesin işalla da, da nemiliyeg dúnyadı da dúnya bu curdu. Çarxı gerdunı geziriyo.
- isteseg de budu, istemeseg de.

- valla hac xanım, bu bizim yoldaşlar birisi payanname, xanımı, gürol beyin xanımı, baharin torkisini, torki danışmagını payanname işliri, özü de eri de gürol beyin özi, bizim üstadlardanni baharin bu gedim neğillari, dâstanları, buları işliri sōra biz gelireg bura dunen ne hac xanıma dēdim, baba biz çox yere gidireg, dēreg, bize bu gedim neğillardan dēyin gedim galça toxıyanne neme dēyerdiyız, bular ne işe geler ki dērem valla çox işe geler bizim_ıçı çox işe gelli.

- inni xuda bi ğeza elesi, bileyn o otağın ğalçaları özüm toxumuşam, hammını gidenne bahiyız, buları özüm toxumuşam agacan, gedim yani arbadların kişilerin gıyretleri çox idi.

- hac xanım, onu da diyim hığmetiyeze, biz sizin danuşığuzu zapt_eleyeceg, zapt_eleyereg ki onların sizin danuşığularızı yazacağag yani öz torkimizi danışın biz de zapt_eyliyeg.

- bu uşağımni, o da gızımni dōrd dāne gızım var maşalla ikkisi muallimni. o vax kazımın beyiğ oğlunnaki muallimni da o da.

- buyurardiyız, o zaman galça toxurdız.

- beli, galça toxurdug. cevannugda toxumuşam yani galça toxurdum on dānā uşag mesela alla ramet_eylesi xacı faxrinin varıdı ineg, duvar, tāvug hammı zad gitmişem doxdora bularım ağrırı, alla canizi saxlası dēyer:

- xanım resmi numurte yiğ. dīrem:

- baba benim ikki yüz dene tāvugum varıdı. elan na bi dene de yoxdu ki dēyer niye saxlamıreyn. dīrem:

- axı çibin yiğer.

- diyer bele nisbet sed bele nisbet ğelet_elēlle, saxle didim saxlıyanne gocalmışem da canım yox, canız sağossu işalla.

Metin Numarası : 3
Konuşan : Aliasgar Sohrabiabad (85); Ilgar Baharlı (yaş 31)
Derleme Yeri : Bahar-Merkez
Konusu : Sohbet

- hac_ağa bes zeng vurdum. suwin başını bağladım.

- dīrem:

- neççe yaşıım var? der:

- aTmiş yo heştādı bēyş, heştad neçedi türkī?

- seksan bēş.

- seksan bēş.

- tutmiri peyman a heç. o yer elma başınna, urda u zad başınna hāvuz başınna, orada serin_olar, burada. bele ayrıdı bele serin_olar, issi deil. bura serin elan hava yekemi biyaz serin oldı da. türkiye de issidi, neçe derece issi olar? bura da ottuz yeTdi derece hemedan_oldu ya ottuz yeTdi. bi dene zaddan yuxarı türkiyeden yuxarı veli bura heç ottuz bēş kem olardı, ele ottuz ikki zadda veli bu il issiydi beli.

- urda biyaz gec antin veriri. pis antin verrı. didi:
- géderem beş dagigadan vururum orda. didi:
- gelirem çardağa. didi:
- gelirem çardağa beş dagigada vururam.
- yaxçı heyş suwin yox.
- e valla baba vururem udu men doldurmuşam, dunen gene gelilem, görürem boşalıt.
- kim neme_çi boşalıt?
- ne bilim her gun bele diyemirem da kürtlerdi. ele kimni?
- kürtler suw yannerinedi gelille bura.
- baba yaziden gelille elan mesela dunen doldurmuşam, bugün boşaldıbda ya baba.
- miyveler de serd, souğ apardı. burda kem galıb, urda da soug apardı. burada gış soug_olar burada çox, Hemedan merufdi, soug_olar.
- déyer zaddı déyer bizimkini de bu hammını türkiyeni, soug_aldı. beyramnan sora da geldi birden yağış yağdı. bu bala bala zad_olelle ya miyveler déyer hamısı çatladıla. miyveler duşdü gıymeti.
- aga sohrabi yağış yağanna çatlar?
- soug yağışda, soug yağanna çatladar da.
- ha soug_oldı.
- direm:
- siz soruşeg hacıdan?
- hac_ağa direm zad ee bi ki isterdile, bu galeden soruşala. gedim neberimiş gedimnen biraz?
- nemesi neberimiş?
- eyler, eylerin váziyeti neberidi?
- eylerin váziyatı, burda penca älli aTmiş il munnan gabag, bi istilam inni her néçe evlâdi oláydi, meselan beş dâne oğlu oláydi, altı dâne urda yér béyr olardı. ya bi dene meselen otag salardile ya neme hammını yér béyr olardı. veli elan vez ayri olud istille meselen toy éliyele, ee uşaglar_çi toy éliyele. veli gereg eyi ola ey alala ya kira éyliyele gidele ura. beli u curidi bi eyde meselen ee bi eyde baxardin on, on beş nefer zinneganlug olardi ha árzusi urda munnan gabag u cur deildi, kem harc kem idi árzusi vez bu cur deildi. vez árzusi ee bele xex geçirderdig. kasublugdi bu cur yoxidi. he bi istila kâsebi de bu cur yoxidi. xag faluğinen, çölünen, filaninen meselen yüze yirmi nefer deraydı. meselen heftad nefer ee yetmiş neferi meselen tábágeyi sıydi he zinneganluglari yaxçı deildi. veli elan na u curdi elan vez hamucura avez oldi. bi istilalen nispeten yaxçıdı.
- bu hac_aga eyler meselen gedim nemiynen çox salármışle, neme varmış?
- neme varmış?
- nemiynen salárdile eyleri?
- eyleri agacinen, çubinen.
- agac axır déyerdin, o zaman nöe çekmeg varmış, bilmirem.

-ee nöe çekmeg ki ağ tir salárdile bu cur uniyn_ussúnne tirahen yox idi. tir salárdile annan ussúne gönnegil ki palçugi suvi gariştirárdile torpağınan ona déyerdile günnegil. evvel onu salárdile annan ussúne suvag déyerdile ki samaninen torpağı gariştirárdile, ulardi suvag. rou uni salárdile uniyn_ussúne.

- ha o günnegil nemiymiş, ayri zadimiş o günnegil?

- günnegil dimirem zadınen.

Metin Numarası	: 4
Konuşan	: Seyid Mohsin Mostafavî; Seyid Ali Musevî; Ilgar Baharlı (yaş 31)
Derleme Yeri	: Bahar-Merkez
Konusu	: Şiirler

beyramidi géca guşi oxurdi
adaxlu gíz bege corab toxordi
herkes şalın bir bacadan soxurdi
men ne şal istedim agladim
bi şal alıp tez bälime bagladim
géttim gulamgile şalı salladim
(hannemin bacısının eriymiş ha)
fatma hala men neme bi cüf çorab bagladi
xammenemi yada salıb ağladı
biz xoşidig heyrād_ossu, toy_ossu
fargilemez her nece olacag ele ossu.

yér yığılşı gelsiler guherşinaslar
cem ossı sarrafıle kân bazarıdı
sultan çıxsı taxta divan elesi
yığılşı gulları san bazarıdı

birbirine birbirine enzar ider bengiler
dolanar mezlişde sağı çengiler
buyirin yuxariya doni yengiler
zemāne yaman oluPdı don bazarıdı

çetin işdi düzen erkan içinne
menem menem dime meydan içinne
özin saxla ogul merdan içinne
sövellər dervi gön bazarıdı

göyçeg reza déyer itmag geregdi
bu dünyada bu dünyanı terkini itmag geregdi
şehri xamuşane gitmag geregdi
ecel başa gelib can bazarıdı.

ey ağalár heçkes menem dimesi
şahların taxtını dağıder feleg
men fagire dadresligi itmedi
yan duşüb yan duşüb bizimnen yağdırer feleg

bu yosgullug bize yaman ad_ oldi
dust işidib duşmenlerim şad_ oldi
ğoum gardaş il menimnen yad_ oldi
ındı hemayetim çağidir feleg

menzilimiz_ olub koncı virāne
teneler bağrımı dünderib gane
barmaglar semtine oldum nişane
yédigum hilahil ağidir feleg

gözel ilham alar hüsn ü ezelden
aşıglar mecnune döner gözelden
içelle bir be bir camı ecelden
elinne mey hele sağidir feleg

reza déyer néçe dövran geçirdim
her duşen kervan yurdınnen köçördüm
aşuglara gam badesin içirdim
camımne mey hele bağidir feleg.

başine döndüğüm sahibelzaman
tez özüvi eyle za vo ha vo ri
xılğatimnen bağrim başi oldi ğan
haçanceg olsam sa vo ba vo ri

temam merdume éddiler éylan
dur zuhur étginen sahibelzaman
herkes onun ğolloğınne vére can
da gürmez ezabi gaf u bi vu ri

temam merdume éddiler élam
guşuni ehli islam serkerdey imam
mehelli fursaddir allag intıgam
goymireg bi nefer kaf u vif u ri

başive döndüğüm ya hablolmetin
gözüm yolda goyma islam ömetin
xaber aldi bir kes bu şikestenin
rezayem menzilim ba vu ha vu ri.

KAYNAKLAR

- AY Özgür, **Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- BAYATLI Hidayet Kemal, **Irak Türkmen Türkçesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- BLAGA Rafael, **İran Halkları El Kitabı**, (b.y.) 1997.
- CAFEROĞLU Ahmet, “Türkçemizdeki –ğil ve –gil Emir Eki”, **Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971**, Ankara 1971, s. 1-10.
- _____, **Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- CAFERZADE İsmail, **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü (Erk Sözlüğü), I-II**, Ahrar Yayınları, Tebriz 1389.
- ÇELİK Muhittin, **Kaşkay Türkçesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 1997.
- DOERFER Gerhard, “İran’daki Türk Dilleri”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1969**, Ankara 1969, s. 1-11.
- _____, “İran’daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı”, **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 303-310.
- ERGİN Muharrem, **Azeri Türkçesi**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1971.
- Ferheng-i Coğrafiyayi-i Abadihay-i Kişver-i Cumhuri-i İslami-i İran**, C. 47, Tahran 1373.
- GECE Mehmet, **Serap Ağzı**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.
- GÖKDAĞ Bilgehan A., **Salmas Ağzı Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme**, Karam Yayınları, Çorum 2006.
- GÜLSEVİN Gürer, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- KARAHAN Leylâ, “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXXII/1-2 (1994), Ankara 1996, s. 205-236.
- KARİNİ Jahangir, **Erdebil İli Ağızları**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- KARİNİ, Jahangir, “Halhal Ağızlarında İktidarî Fiilin Olumsuzluğunda Kullanılan –AmmA- Eki”, **Turkish Studies**, 3/7, Aralık 2008, s. 437-441.
- OLCAY Selâhattin - ERCİLÂSUN A. Bican - ASLAN Ensar, **Arpaçay Köylerinden Derlemeler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- ÖZKAN Nevzat, **Türk Dilinin Yurtları**, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

-
- 📖 SARIKAYA Mahmut, **Güney Azerbaycan Türkçesi (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)**, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 1998.
- 📖 ŞAHİN Hatice, **Eski Anadolu Türkçesi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2009.
- 📖 ŞAHMERESİ Pervizzare, **Ferheng-i Türkî-Farsî**, Ahter Yayınları, Tebriz 1387.
- 📖 ZÜLFİKAR Hamza, “Doğu Anadolu Ağızlarında Zaman Kavramı Taşıyan –ip > -if Eki”, **Türkoloji Dergisi**, X/1, Ankara 1992, s. 13-20.